

**Самаркандда матуридиликтин негизи катары каралган
ханафилик: диндин башка аймакка чагылуусу: дин, диний
түшүнүк жана түрдүү диний-маданий жоромолдор (мазхабдар)**

Шабан Али Дүзгүн *
каторгон: Абдилазиз Калбердиев **

Аннотация

Макалада, матуридий теологиялык системасынын калыптанышында орду чоң болгон Абу Ханифанын окуусунун шакирттери аркылуу Орто Азия аймагына жайылышынын негизги факторлору жана илим жагынан Абу Ханифанын урпагы болгон Имам Матуридинин калам илиминдеги орду каралган.

Ачык сөздөр: калам, акыйда, ханафилик, ахлур-рай, фикх.

**Hanafism as the Background of Maturidite in Samarkand:
Manifestation of Religion in a Different Geography: Religion,
Religious Thought and Multiple Cultural Interpretations**

Annotation

This article is about main factors of the spread of Abu Hanifa's science by students in Central Asia, which has a big meaning in the foundation of maturidite theological system and the role of Imam Matruidiy, which were descendant of Abu Hanifa by science in Kelam.

Key words: kalam, aqida, hanafism, ahlur-rai, fiqh.

* Профессор, Анкара университети теология факультети.

** Доцент, ОшМУ теология факультети.

Курандын түрдүү аймактагы жана маданияттагы жоромолдору түрдүү түшүнүктөрдү калыптандырган. Бул универсалдуу исламдын тарыхтагы чагылуулары болуп эсептелет. Мекке менен Мадинада түшүнүп жашалган ислам менен Дамаскта, Каирде, Багдадда, Стамбулда жана Маварауннахр аймагындагы түшүнүү аракеттеринин арасында, албетте, айырмачылыктар бар. Негизги булагы эч качан өзгөрбөгөн исламды түшүнүү аракеттери ар дайым улана бермекчи. Мындай түшүнүүнүн натыйжасында да ар кандай мектеп жана мазхабдардын пайда болгондугу маалым.

Ислам түрдүү маданияттар менен кездешкен кезде, андагы адам баласынын табиятына жана универсалдуу адептик баалуулуктарга туура келгендеринин колдонулушуна уруксат берип, каршы келгендерин убакыттын ичинде ылайыктуу түрдө өзгөрткөн. Балким, Курандын дүйнөнүн ар тарабындагы инсандарды жана бардык убакытты ичине камтыган (балиг) өзгөчөлүгү да ушул болсо керек.

Ар бир коом өзүнө таандык үрп-адаттары, билим деңгээли, социалдык жана маданий өзгөчөлүктөрү менен белгилүү бир мазхабды өзүнө жакын көргөн, же аларды андан алыстаткан. Исламдын жайылуусу менен мамлекетинен ажыраган фарс эли мусулман болгону менен, араптарга болгон солгун мамилеси аларда ишеним жана укук тармагында имаamia, жафария-зейдияга окшогон агымдарды калыптандырган. Түндүк африкалыктардын Хижаз мектеби болгон малики мазхабын өздөрүнүн жашоо шарттарына жана маданий деңгээлдерине, Маварауннахр, Хорасан, Индия жана Батыш Туркистанда жашаган мусулмандардын ханафиликти өздөрүнүн үрп-адаттарына, дүйнөгө болгон көз караштарына жана табияттарына ылайыктуу көрүүлөрү да ушундай эле. Негизинен, ханафилик диндин амалдык жагын түшүнүүдө рай жана ижтихадды негиз алган жана хижаздык араптардын салтын ийкемдүү абалга келтирген түшүнүктүн калыптанышына салым кошкон. Имам Азам Абу Ханифанын фикх жана фикхий теориялардын негизин түзгөн калам түшүнүгү (акыйдасы) Хижаз мектебинен биртоп эле айырмаланып турат. Ал, *ал-Аалим вал-Мутааалим* жана *ал-Фикхул-абсар* (алгачкы кол жазмаларда *ал-Фикхул-абсар* деп аталган) аттуу

эмгегинде, Имам Матуриди тарабынан курула турган матуридиликтин пай дубалын түзүп берген.

Абу Ханифанын биографиясын жазган Баззази (дүйнөдөн кайткан жылы 827/1424), анын Исфахан, Хамадан, Рей, Жүржан,¹ Мерв, Бухара, Самарканд, Балх жана Харезмден келген шакирттери жөнүндө кеп козгогон. Керектүү илимге ээ болушкан Абу Ханифанын шакирттери, исламды жаңы кабыл алып жаткан аймакта ханафи мазхабынын окуусун калыптандырышкан. Натыйжада Абу Муин ан-Насафи баяндагандай, Маварауннахр жана Хорасан аймагы, Марв жана Балх шаарларында жашаган элдердин баары усул/акыйда жана фуру/фикх жаатында Абу Ханифанын жолун жолдошкон.

Абу Ханифанын окуусун бул аймактарда жайгандардын алгачкысы Абу Мукатил ас-Самарканди болуп эсептелет. Ал, Абу Бакр Ахмад ал-Жузжани, Матуриди жана Абу Наср ал-Иязинин устаты катары таанымал. Абу Бакр Ахмад ал-Жузжани бир эле учурда Имам Мухаммеддин окуучусу болгон Абу Сулайман ал-Жузжанинин шакирти жана Имам Матуридинин устаты болгон. Матуридинин теологиялык системасынын калыптанышында Жузжани мектебинин орду чоң. Жузжани мектебин хадис мектеби катары таанымал Иязи мектебинин атаандашы катары белгилөөгө болот. Ханафи салтын уланткан бул эки мектептин ичинен Жузжани медресеси, маселелерди рационалдуу негизде караган теологиялык системанын пайда болушуна чоң салым кошкон.

Харун Рашид (дүйнөдөн кайткан жылы 193/809) менен башталган Аббаси мамлекетинин башкаруучулары тарабынан дайындалган баш казылык (каадыл-кудаат) милдети, Маварауннахрда кыйыр жолдон ханафиликтин жайылышына кызмат кылган. Анткени, алгачкы баш казы болгон Абу Юсуф Маварауннахр аймагына ханафи казыларды дайындаган. Ошентип, убакыттын ичинде ханафиликтин Аббаси мамлекетинин официалдуу мазхабы катарында баалангандыгын айтууга болот. Ошондой эле Абу Ханифа, Имам Юсуф, Имам Мухаммед, Имам Зуфар баш болгон ханафи аалымдарынын Харезм, Батыш Туркистан, Хорасан жана

¹ Ирандын түндүгүндө Каспий деңизине жакын жерде жайгашкан шаар. (Которуучудан)

Маварауннахрда жашаган жаңы мусулмандардын арасындагы ишмердүүлүктөрү, ханафиликтин жалпы Борбордук Азияда жайылуусуна өбөлгө болгон. Умайяддар доорунда маани берилген Хижаз хадис фикхына альтернатива катары Аббасилер Ирак фикхын сүрөп чыккан. Андан кийин мамлекет катары калыптанган Сельджук султандары да суннийликтин ханафи салтын карманышкан. Алар, 1055-жылы Багдад шаарын алышканда, баш казылык милдетине ханафи аалым болгон Абу Абдулла ад-Дамегани дайындалган. Сельджук башкаруучуларынан Алпарслан Багдадда Абу Ханифанын бейитинин жанына медресе курдурткан. Кардари, бул аймакта Абу Ханифанын окуусун жайган шакирттерин төмөнкүчө тизмектеп берет: Абу Мукатил бин Хафс бин Сахл ал-Фаззари, Наср бин Аби Абдилмалик ал-Атаки, Шерик бин Аби Мукатил, Маруф бин Хасан, Юнус бин Сабийх жана Исхак бин Ибрахим.² Самарканд, Бухара жана Балх шаарларында байыр алган ханафи окуусу – Маварауннахр мектеби, бул мектептин карамагындагы Самарканддагы Дарул-Жузжания менен Дарул-Иязия эске алынганда, Самарканд мектеби катары эскерилет.³

Ислам тарыхынын алгачкы доорлорунда калыптанган жана арап коомунун дүйнө таанымына негизделген укуктук системалар, ошол эле Хижаз мектебинин захирий (насстын/диний булактардын сырткы маанисине көңүл бурган) түшүнүктөрү менен чырмалышкан. Бирок, ислам менен таанышкан жаңы коомдор, муктаждыктарга карай арап коомунун дүйнө таанымынан көз карандысыз өз алдынча насстарды түшүнүүгө жана жоромолдоого аракет кылышкан. Натыйжада, Ирак аймагында ханафи фикхынын жайылгандыгына күбө боло алабыз. Албетте, мунун саясий жагын көз жаздымда калтыруу болбойт. Анткени, мында Умайяддарга багытталган Аббасилердин реакциясын көрүүгө болот. Негизинен, Куфа шаары жана анын айланасы (Ирак фикхи) Ахли-рай катары таанымал болуп, Хижаз (борбору Мадина шаары) фикхынын альтернативасы катары

² Хафизуддин бин Мухаммед ал-Кардари. *Манакибу Аби Ханифа*. – Бейрут: Дарул-китабил-араби, 1981. – 514-бет.

³ Ashirbek Müminov, Anke Von Kügelgen. *Mâtürîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları (4/10. Asırlar)*. – Ankara, 2003. – 266-бет.

каралган.⁴ Ирак фикхы, маселени чечүүдө Куран жана сүннөт менен бирге райды (акылды) жана ижтихадды да кеңири колдонуп насстардан өкүм чыгарууга аракет кылган. Матуриди «*Эгер бин нерсе жөнүндө талашып калсаңар, анда Аллага жана пайгамбарга кайтаргыла (кайрылгыла)*»⁵ аятын тафсир кылып жатып, колдонулган бул усулга шилтеме берип өткөн. Матуридинин ою боюнча, аалымдар бир маселеде бир пикирге келе албаса, Куран жана сүннөткө кайрылуулары керек, эгерде келишпестик жок болсо, анда аларга кайрылууга муктаждык жок. Албетте, бул ижманын далили болуп эсептелет.⁶

Хижаз фикхы тарабынан кеңири колдонулган хадистерге кайрылуу салты, ханафилерин өздөрүнө таандык калыпка салынган. Тагыраагы, *мутавафир* жана *ахад* деңгээлинде каралган сүннөт, ханафилерде *машхур* менен толукталып үчкө чыгарылган. Ханафилердин хадис методологиясында машхур сүннөт, Аз. пайгамбардан (с.а.в.) ахад жолу менен келип, табийн жана таба-и табийн катмарында (муунунда) мутавафир деңгээлине жеткен хадистерди туюндурат. Ханафилер бул категория менен, Куранда болбогон айрым маселелерди колдонууга уруксат берүүнү, жалпылап айтылган сөздөрдү (мутлак) чектөөнү (такйид), санады (иснады) күчтүү болгон, бирок, Куранга кайчы келген ахад кабарлардын (хадистердин) өкүмүн жокко чыгарууну максат кылган.

Ханафилер менен маликилер башка мазхабдардан айырмаланып хадис тексттерин Курандын элегинен өткөрүшкөн. Алардын пикирлери боюнча, ахад сүннөт усулга терс келбеши керек. Усул, булар – Куран, мутавафир сүннөт, умумул-балва жана аалым сахабалардын ижмасы. Ханафилердин дагы бир негизги өзгөчөлүгү – Аз. пайгамбардын (с.а.в.) хадистеринин пайгамбардык милдетинин соңку доорлорунда айтылгандыгына да маани беришкендиктеринде.

⁴ Ибн Абдилбар. *Жаамиул-баянил-илм*. – Бейрут: Даарул-китабил-илмийя. – II том. 158-бет.

⁵ Ниса. 4/59.

⁶ Матуриди. *Тавилатул-Куран*. III том. 293-бет. (Бекир Топалоглунун башчылыгында эмгектин кол жазмасы кайрадан окулуп, 2005-2010-жылдар аралыгында 17 томдук китеп болуп басылып чыккан)

Ошондой эле ханафилер, сахабалардын ижмалары үчүн да сүннөттөгүдөй мутаватирдик критерийди коюшкан.⁷ Рашид халифалардын да алгачкы экөөсүнө абдан маани беришкен. Анткени, кийинки учурлардагы көптөгөн окуялар саясий талаштарга негиз жараткандыгы үчүн, ал Аз. Осмондон (р.а.) кийинки доор экинчи планда калган. Мындай талаш жараткан окуялардан ашкере таасирленген Кархи жана Дабусиге окшогон ханафи аалымдар, рай жана ижтихдга байланыштуу маселелерде сахабалардын сөздөрүн далил катары колдонушкан эмес.⁸

Ханафи аалымдар истихсанга⁹ да басым жасашкан. Ошентип катуу мыйзам, куралдардын ичинде чектелүү калбастан, аят-хадистердин даанышман пикирлерине кулак салып, бул багытта өздөрүнүн методологиясын иштеп чыккан. Өзгөчө, наваазил жана ваакиаат тармагында¹⁰ жазылган эмгектерге назар салсак, ханафи аалымдар кандайдыр бир маселенин жообун издеп жатып белгилүү далил жана себептердин негизинде, керек болсо, мазхаб имамдарынын ижтихаддарына каршы келсе да, өз алдынча өкүм берүүгө аракет кылышкан. Ханафи-матуриди салтында аят-хадистерде камтылган негизги жана даанышман ойлордун жана истихсандын өзгөчө орду бар.

⁷ Сарахси. *Усул* (качан басылгандыгы белгисиз). I том. 302-бет.

⁸ Абдулазиз ал-Бухари. *Кашфул-асраар аълаа усуулил-Баздави*. – Стамбул, 1308. – III том. 2-13, 217-беттер.

⁹ Мужтахиддин, кандайдыр бир маселеде ошол маселеге окшогон башка бир маселеге берген өкүмүнөн кайтарган насс, ижма, кыяс, муктаждык, үрп-адат, же болбосо маслахатка окшогон далилдердин негизинде башка өкүм берүүсү истихсан болуп эсептелет. Буга мисалы катары салам келишимин келтирүүгө болот. Бир хадисте: «Колуңда жок болгон (ээ болбогон) нерсенди сатпа», - деп буюрулган. Бирок, Аз. Мухаммед (с.а.в.) пайгамбар Меккеден Мадинага көчүп барганда, мадиналыктардын быша элек мөмөлөрүн сатканына күбө болот. Ошондо, ал: «Салам (быша элек мөмөлөрүңөрдү) жолу менен сата турган болсоңор, белгилүү бир чек, өлчөм жана убакытты негиз алып саткыла», - деп буюрган. Демек, ээ болбогон нерсени сатуу болбойт. Бирок, мөмө-жемиш жана эгиндерди белгилүү өлчөм жана убакытты негиз алып сатууга истихсан жолу менен уруксат берилген. (Которуучудан)

¹⁰ Абу Ханифа жана анын шакирттеринен кийин келген мужтахиддердин доорунда пайда болгон жана бул маселеге байланыштуу мазхаб имамы менен анын шакирттеринин өкүмү болбогон жаңы маселелерди камтыган китептер.

Өкүмдөрдүн коюлган себептеринин бар экендигин жактаган ханафиликтин, муктаждыктарга карай хила-и шарийя принцибин жактаганын да көрөбүз. Тагыраагы, ханафилер, бир нерсенин өкүмүн шарий булактардан (насстан) таба албасак, анда муктаждыктарды эске алып хила-и шарийяны колдонуунун мүмкүн экенин белгилеген. Мааниси диндин рухуна, негиздерине каршы келбей турган деңгээлде максатка ылайыктуу натыйжаларга алып баруучу, күнөөдөн алыстатуучу, оор жана кыйын кезеңден куткаруучу чечимдерди алуу болуп эсептелет.¹¹ Албетте, ислам динин жаңыдан кабылдаган коомдордун айрым маселелерин чечүүдө хила-и шарийянын орду чоң.¹²

Имам Абу Ханифа тарабынан жеңилдештирилген Ахли сүннөт акыйдасы, Имам Матуриди тарабынан акылга, адамдын табиятына туура келген деңгээлде чечмеленген. Осмон мамлекетинин доорунда жашаган белгилүү тарыхча Ташкөпрүзаада (дүйнөдөн кайткан жылы 1560) «*Мифтахус-сазаада*» аттуу эмгегинде: «Ахли сүннөт (аалымдарынын) арасында калам илиминин эки чоң алпы бар. Алардын бири ханафи болгон Имам Матуриди, экничиси Шафи болгон Имам Ашари», - деп белгилеген. Имам Матуридинин ханафи мазхабынын ишеним маселелерин улантуучу катары бааланышы абдан маанилүү. Чындыгында, Имам Матуриди ханафилер жашаган аймактан чыккандай эле, өзү да бул нерсеге абдан маани берген. Ал, өзүн ар дайым Имам Абу Ханифанын шакирти катары тааныштырууга жана бул нерсени далилдөөгө аракет кылган. Абу Мансур ал-Матуриди, Абу Бакр Ахмад бин Исхак бин Салих ал-Жузжани (200/815-жылдан кийин дүйнөдөн кайткан), Абу Бакр Мухаммед бин

¹¹ Ali Bardakoğlu. *Hanefi Mezhebi*. //Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1997. – XVI том. 20-бет.

¹² Хила-и шарийяны ачыктоо максатында төмөнкү мисалды берүүгө болот: Имам Абу Юсуф жашаган доордо өлкөнүн падышасы жубайына ачуусу келип, «Эгер бул түнү менин ээлигимдеги жерлерде түнөсөң, менден толук ажыраган болосуң (талак түшкөн болот)», - дейт. Бирок, ачуусу таркагандан кийин, айтканына өкүнөт. Жубайын ошол түнү башка өлкөнүн аймагына алып барып, түнөп келүү мүмкүн эмес эле. Эмне кыларын билбей, акыры Абу Юсуфтан кеңеш сурайт. Ошондо, Абу Юсуф ага: «Жубайыңыз бул түнү мечитте түнөсүн. Анткени, мечиттер Алла Тааланыкы (Жин. 72/18), мечиттер сенин ээлигиңе кирбейт», - деп айтат. (Которуучудан)

Мукатил ар-Рази (248/862), Наср бин Яхъя ал-Балхи (268/881), Абу Наср Ахмад бин ал-Аббас бин Хусайн ас-Самарканди ал-Иязи (301/914 же 331/943), Абу Мукатил Хафс ас-Самаркандиге (208/823) окшогон аалымдар аркылуу Куфада калыптанган ханафиликтин акыйда жана фикхий негиздерин эң сонун кылып ачыктап берген. Ошентип, Имам Матуридиден кийин келген аалымдар анын жолун жолдоп, Ахли сүннөттүн матуриди бутагын калың калкка кеңири жеткиришкен. Алардын арасында Абу Салама ас-Самарканди (IV кылымдын экинчи жарымы), Абул-Юср ал-Паздави (493/1000) жана Абул-Муин ан-Насафиге окшогон белгилүү аалымдар бар.

1. Имам Матуриди: Эмгектери жана матуридиликтин унутта калышынын себептери

Абу Мансур Мухаммед бин Мухаммед бин Махмуд ал-Матуриди (238-333/852-944) азыркы Өзбекстандын Самарканд облусуна караштуу Матурид деген айылында туулган. Ошондуктан, ал Матуриди болуп аталып калган. Матурид Самарканддын карамагында болгондуктан, ал Абу Мансур ал-Матуриди ас-Самарканди деп да аталып келет. Өз доорунда атагы алыска жеткен залкар аалым болгон Абу Мансур ал-Матуридиге «Имам», «Шейх», «Аламул-худа», «Имамул-худа», «Имамул-муткаллимийн» деген ысым-лакаптар ыйгарылган. Азыркы учурда Матуридинин жолун жолдоочулар Орто Азияда, Түштүк-Чыгыш Азияда (Малайзия, Индонезия), Түштүк Азияда (Индия, Пакистан, Бангладеш), Жакынкы Чыгышта (Түркия), Балканда (Болгария, Босния жана Герцеговина ж.б.), Россияда жашап келишет.

1.1. Эмгектери

Китабут-Таухид: Калам тармагында жазылган китеп. Имам Матуридиден кийин келген каламчылар, бул китепти өрнөк алышкан. Мисалы, Матуриди эпистемологиясын алгачкы жолу системалуу түрдө чагылдырган Китабут-таухидден кийин көптөгөн аалым бул маселени талкуулап, китептеринде жаза башташкан. Эмгек, исламдын таухид негиздүү улухият доктринасын борборго жайгаштырып, манихеизм, дайсанийя жана маркуунийюунга

окшогон дуалисттик түшүнүктөрдү жана агымдарды катуу сынга алган.

Тавилаатул-Куран: Имам Матуридинин тафсир китеби болуп эсептелет. Бул эмгек жөнүндө Катип Челеби *Кашфуз-зунуун* аттуу эмгегинде төмөндөгү оюн жазып калтырган: «Учурга чейин бул тафсир китепке тең ата болоор эмгек жазыла элек».¹³

ар-Радду аваилул-адилла лил-Каъби: Бул эмгек, Имам Матуридинин Мутазиланын жер жүзүнүн имамы деп даңазалаган аалымы Каъбиге карата айткан сындарын камтып турат. Негизинен, Имам Абу Мансур ал-Матуриди менен Абул-Муин ан-Насафи мутазила аалымдарынын арасынан Каъбини катуу сынга алышкан. Ошол эле учурда Имам Матуриди Каъбиге жана мутазила фиркасына карата *ар-Радду тахзибил-жадал лил-Каъби*, *ар-Радду ваъидил-фуссаак лил-Каъби* жана *Баяну вахмил-Мутазила* аттуу китептерди жазып калтырган. Мутазиланын беш принцибин четке кагуу максатында да *ар-Радду усуулил-хамса ли Аби Мухаммед ал-Бахили* деген эмгек жазган.

Ошондой эле, Имам Матуриди Карматилер менен рафизилерди сынга алган *ар-Радду аълаа усуулил-Караамита* жана *ар-Радду китаабил-имама ли баъзир-Раваафиз* аттуу китептерди жазып калтырган.

Аалымдын *Китабул-макаалаат фил-калам* аттуу эмгегинин бар жана анын калам фиркаларына байланыштуу экендиги айтылып келет. Анын мындай китебинин бар экендигин алгачкы жолу матуриди каламчы Абул-Юср ал-Паздави *Усул* аттуу эмгегинде белгилеген. Бирок, бул китептин Имам Матуридиге таандык экендигинде күмөн бар. Анткени, Имам Ашари тарыхтагы түрдүү фиркалар жөнүндө маалымат берген «*Макаалаатул-исламийийн ва ихтилафул-мусаллийн*» аттуу китеп жазгандыгы үчүн, Абу Мансур ал-Матуридини өздөрүнүн имамы катары көргөндөр да, анын «*Китабул-макаалаат фил-калам*» деген китепти жазып калтыргандыгын айтуулары мүмкүн.

Катип Челеби *Кашфуз-зунуунда*, Ташкөпрүлүзаада *Мифтахус-саъаадада*, Касым бин Кутлубога *Таажут-тараажимде*, Абу Мансур ал-

¹³ Хажы Халифе Мустафа бин Абдулла Катип Челеби. *Кашфуз-зунуун ан асаамил кутуби вал фунуун*. – Стамбул, 1360/1941. – I том. 335-336-беттер.

Матуридинин *Мағаахизуш-шарааи* жана *Китабул-жадал* аттуу эмгектери жөнүндө маалымат беришкен.

Тилекке каршы, Имам Матуридинин *Тавилаатул-Куран* менен *Китабут-Таухид* аттуу эмгектери гана күнүбүзгө чейин жетип келген.

1.2. Матуридинин унутта калышынын себептери

Чындыгында, имам катары таанылган адамдын жалпы мусулман коомчулугунун арасында өзгөчө орду болушу керек. Алгач, анын окуусу шакирттери аркылуу коомчулукка таанытылып, аалымдардын көңүл чордонунда болууга тийиш. Бирок, исламдын ишеним баалуулуктарын илимдүү, акылдуу жана абийирдүү адамдарга жеткилең чагылдырууга аракет кылган Имам Матуриди салыштырмалуу түрдө унутта калып кеткен.

Негизи, маселенин төркүнүндө жалгыз Имам Матуриди эмес, ал курган теологиялык ишеним системаны жокко чыгарууга аракет жасалгандай. Ал гана эмес, Матуридинин илимий теги жана рай (ижтихад) тараптары болгон Имам Абу Ханифа да бул нерседен белгилүү деңгээлде өз насибин алган сымал. Тагыраагы, учурунда ага карата да ар кандай каралоо акциялары ишке ашырылган. Натыйжада, Абу Ханифага окшогон залкар аалым жөнүндө белгилүү Ибн Саддын *Табакатында* өтө чектүү маалыматтар орун алган. Ал эми, Абу Сад Абдулкарим бин Мухаммед Самъаанин *ал-Ансаб* аттуу эмгегинде, Матуридинин доору жөнүндө маалыматтар берилгени менен, ал тууралуу эч нерсе жазылган эмес. Ханафи аалымдар жөнүндө маалыматтарды камтыган *ал-Жавахирул-мудиа* аттуу эмгегинде Абул-Вафа, Имам Матуриди жана анын устазы Абу Наср ал-Иязи тууралуу абдан чектүү маалыматтарды гана берген. Ханафи аалымдарынын биографиясы жазылган *Таажул-тараажимде* Ибн Кутлубога, Абу Мансур ал-Матуридинин эмгектери жөнүндө сөз козгогону менен, анын өмүр таржымалы тууралуу маалымат берген эмес. Ошондой эле, Имам Матуридинин устаздарынан бир гана Абу Наср ал-Иязи жөнүндө маалымат берген, ал эми шакирттери эч эчкерилген эмес. Мусулман аалымдар жана алардын эмгектери жөнүндө маалыматтарды камтыган эң таанымал китептерден бири болгон Ибнун-Надимдин *ал-Фихристтинде* да Матуриди тууралуу эч сөз жок.

Самарканд аймагынан чыккан аалымдар тизмектелип жазылган *ал-Канд фи рижали Самарканд* аттуу чыгармада Абдуррахман Бадави белгилендей, Имам Матуриди татыктуу деңгээлде чагылдырылган эмес. *ал-Фатхул мубийн фи табакаатил-усуулийийин* аттуу эмгегинде Абдулла Мустафа ал-Мараги, мурда жазылган китептердеги маалыматтарды кайталоо менен гана чектелген.

Имам Матуриди тууралуу белгилүү тарых жана табакат китептеринде жетиштүү маалыматтардын берилбей калышынын бир канча себебин белгилеп кетүүгө болот. Алар:

1. Ашариликтин, өзгөчө Сельджук султандары тарабынан курулуп, увазир Низамулмулк тарабынан координацияланган Низамия медреселеринде официалдуу доктрина катары колдоо көрүшү, анын Багдад жана Нишапурга окшогон шаарларда үстөмдүк орнотушуна алып келген. Кийинчерээк, ал жалпы Иран жана Ирак аймактарында калыптанган доктринага айланган. Мамлук жана Айюби династияларынын доорунда Сирия жана Египеттин аймагында, ал эми Муваххидин мамлекетинин башкаруучусу Ибн Тумерттин учурунда Батыш Африкада жайылган. Итикадий (ишеним) агымдардын калыптанышында фикхий мазхабдардын ролун эске алганыбызда, шафилер менен маликилер жашаган аймакта ашариликтин кеңири таркаганын билүүгө болот. Ал эми ханафилер итикадда матуридиликти жакташат.

2. Имам Ашаринин жолун жолдошкон Бакиллани, Газзали, Жувайниге окшогон көптөгөн аалымдар, ашарилик өкүм сүргөн ислам маданиятынын борборунда жайгашкан шаарлардан билим алышып, ашариликтин теологиялык системасын жайышкан. Ал эми, Имам Матуридинин шакирттеринин саны салыштырмалуу аз болгон.

3. Абу Юсуф, Имам Мухаммед, Имам Зуфардан сырткары көптөгөн ханафи аалымдары ишеним (акыйда) жагынан мутазила болушкан. Имам Матуридинин өзүн ханафи катары тааныштырууга аракет кылуусу, айрымдарында ал да мутазила болушу мүмкүн деген түшүнүктү калыптандырган.

4. Ханафи-матуриди маданиятында биографиялык чыгармаларды (тараажим жана табакат китептери) жазуу салты

салыштырмалуу аз өнүккөн. Албетте, бул жагдайды Матуридинин унутта калышынын себеби катары баалоого болот.

5. Саманийлердин доорунда ханафилер мамлекеттин официалдуу мазхабы катары эсептелген. Имам Матуридинин Абу Ханифага моюн сунуп, андан мурас калган Ахли сүннөттүн теологиялык системасын өнүктүрүп жаюуга аракет кылуусу, биринчи кезекте өзүнүн эмес, Абу Ханифанын атынын алыска жетишине өбөлгө болгон. Ошондуктан да IV-X кылымдарда жазылган адабияттарда Матуридинин аты аз аталган. V-XI кылымдардан тарта ашариликтин башка аймактарда жайыла башташы, айрымдарын убайымга салып, алар Имам Ашариге каршы коюлчу адамды издей башташкан. Натыйжада, Имам Матуридинин аты көбүрөөк айтыла баштаган.

6. Имам Матуридинин саясий маселелерден узак туруусу, анын таанымал болуусуна белгилүү деңгээлде тоскоолдук жараткан деп айтууга болот. Матуриди менен башкаруучулардын арасында эч кандай келишпестик да, жакындык да болгон эмес. Ишеним маселелерине байланыштуу калкка маалымат берүү керек болгондо, мамлекеттин башкаруучулары Имам Матуридиге эмес, Хаким ас-Самаркандиге кайрылышкан. ас-Самарканди *ас-Саваадул-аъзам* аттуу эмгегин ошондой талаптын негизинде жазган.

7. Абу Мансур ал-Матуридинин ислам маданияты жана цивилизациясынын борбору аталган Багдадда эмес, Орто Азияда жашашы да, анын унутта калышынын себептеринен болуп эсептелет. Качан гана Аббасий мамлекети күчүт жоготуп алсырай баштаганда, башка аймактардагы ой таанымдар жөнүндө маалыматтар кеңири колдонула баштаган.

8. Өзгөчө, ашари аалымдардын матуридилик жөнүндө кеңири пикир айтышпагандыктарын эске алганда, алар Имам Ашари жана ашариликти гана Ахли сүннөттүн өкүлү катары эсептешкен.

Бирок, Батыштагы ислам Батыштагы ислам дүйнөсүндө Имам Матуриди жөнүндө баяндар аз болгону менен чыгыштагы аалымдар аны ар дайым баалап келишкен. Мисалы, Паздави (дүйнөдөн кайткан жылы хижрий жылнаама боюнча 493) ал тууралуу эмгеги *Усулуддинде* эскерип өтөт. Негизи, анын бул эмгеги Матуридинин *Китабут-*

Таухидинин маңызын түзөт. Паздави да бул жагдайды *Усулуддинде* баяндап кеткен. Андан башка Абул-Муин ан-Насафи *Табсиратул-адиллада*, Нуруддин ас-Сабуни *ал-Бидаяда*, Ибн Хумам *ал-Мусааярада* Абу Мансур ал-Матуридини устад жана имам катары белгилешкен.¹⁴ Имам Матуридини ахли сүннөттүн залкар аалымы деп эсептегендердин бири Нажмуддин Умар ан-Насафи (дүйнөдөн кайткан жылы 537/1142) болуп эсептелет. ас-Сабуни, ал-Бидая фи усулиддин аттуу эмгегинде Матуридинин теологиялык системасын кеңири баяндаган. Имам Матуридини лидер катары көргөн жана анын теологиялык системасын кайрадан түшүнүктүү кылып ачыктап берген Абул-Муин ан-Насафи болуп эсептелет. Бакиллани, Шахристани жана Газзали ашариликте кандай мааниге ээ болсо, Абул-Муин ан-Насафинин матуридиликте да ошондой орду жана салмагы бар. Матуридилик Абул-Муин ан-Насафиге төмөнкү аалымдардын эмгектеринин натыйжасында жеткен: Абул-Касым Исхак бин Мухаммед бин Исмаил ал-Хахим ас-Самарканди (340/951), Абул-Хасан Али бин Саид ар-Рустугфани (345/956), Абу Ахмад бин Абу Наср Ахмад бин Аббас ал-Иязи жана Абу Мухаммед Абдулкарим бин Муса ал-Паздави (390/1000).

Колдонулган адабияттар

1. Ali Bardakoğlu. Hanefî Mezhebi. //Diyanet İslam Ansiklopedisi. – İstanbul, 1997. – XVI том.
2. Ashirbek Müminov, Anke Von Kügelgen. Mâtürîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları (4/10. Asırlar). – Ankara, 2003.
3. M. Sait Yazıcıoğlu. Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebu'l-Mu'in Neseî. //Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – Ankara, 1985. – XXVII том. 281-бет
4. Абдулазиз ал-Бухари. Кашфул-асраар аълаа усуулил-Баздави. – Стамбул, 1308. – III том.
5. Ибн Абдилбар. Жаамиул-баянил-илм. – Бейрут: Даарул-китабил-илмийя. – II том.

¹⁴ M. Sait Yazıcıoğlu. *Mâtürîdî Kelam Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebu'l-Mu'in Neseî*. //Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – Ankara, 1985. – XXVII том. 281-бет7

6. Матуриди. Тавилатул-Куран. III том. 293-бет. (Бекир Топалоглунун башчылыгында эмгектин кол жазмасы кайрадан окулуп, 2005-2010-жылдар аралыгында 17 томдук китеп болуп басылып чыккан).
7. Сарахси. Усул (качан басылгандыгы белгисиз). I том.
8. Хажы Халифе Мустафа бин Абдулла Катип Челеби. Кашфуз-зунуун ан асаамил кутуби вал фунуун. – Стамбул, 1360/1941. – I том.
9. Хафизуддин бин Мухаммед ал-Кардари. Манаакибу Аби Ханифа. – Бейрут: Дарул-китабил-араби, 1981.